

¹Критская В.И. Употребление знаков препинания в несинтаксических целях // Лингвистические проблемы автоматизации редакционно-издательских процессов. – К., 1986. – С. 200–222;
²Український правопис. – К., 2003. – С. 130; ³Критская В.И. Знаки препинания как текстообразующие единицы (автоматизация анализа и редактирования в научном тексте): АКД. – К., 1991;
⁴Кобрин Н.А., Малаховский Л.В. Английская пунктуация. – М., 1961. – С. 118, Моисеев А.И. Система знаков препинания в русском языке // РЯШ. – 1981. – № 6. – С. 65–68, Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955. – С. 416.

Зеновій Терлак,
Львівський університет імені Івана Франка

КОДИФІКАЦІЯ СИНТАКСИЧНИХ НОРМ У СЛОВНИКУ

Синтаксичні норми залишаються однією з найменш досліджених ділянок граматичної системи української мови. Це почасти зумовлено тим, що для вивіренних і обґрунтованих рекомендацій дослідник повинен мати в своєму розпорядженні значний фактичний матеріал, який би репрезентував синтаксичну структуру текстів різної функціональної спрямованості, різних авторів і на різних синхронних зрізах. Процес нормування синтаксичної сполучуваності ускладнюється й тим, що у сфері синтаксичних зв'язків між словами надзвичайно розвинена варіантність. Надати перевагу одній структурі над іншою або ж виявити її нормативний чи ненормативний характер можна лише на основі комплексного аналізу значного фактичного матеріалу. Це допоможе об'єктивізувати характер синтаксичної норми і вбереже дослідника від поспішних висновків та рекомендацій.

Розвиток синтаксичної варіантності зумовлений як внутрішньосистемними чинниками (дія структурно-семантичної аналогії), так і зовнішніми (вплив граматичної системи іншої мови). Для тих мов, що розвиваються природно, без нав'язливого диктату чужої граматичної структури, основні причини змін і хитань у виборі керованого слова кореняться всередині самої системи мови. Тому все, що є в мові, має свої об'єктивні причини, і завдання лінгвіста – відібрати ті факти мовної реалізації, які на даному етапі свого розвитку суспільство вважає правильними і зразковими. Зовнішні чинники, що можуть розхитувати усталені норми, є "тимчасовими, мінущими", що "лише активізують можливості, запрограмовані системою мови"¹. Інакше виглядає справа в українській мові, яка в умовах бездержавності була насильницьки приречена функціонувати упродовж віків у словому полі чужої граматичної системи. Саме тривалий вплив російської мови спричинив помітну деформацію української синтаксичної системи.

В українській лексикографії поки що відсутні спеціальні видання, які б кодифікували синтаксичну сполучуваність лексем, тому найважливішим джерелом синтаксичних норм виступають тлумачні та перекладні словники. Наприклад, у передмові до "Словника української мови" зазначено, що він залишається тлумачно-нормативним виданням, і це досягнуто ілюстраціями, які "дають живі приклади правильного вживання слів та підтверджують їх стилістичну характеристику"². Очевидно, це стосується і синтаксичних характеристик, що супроводжують ту чи іншу лексему.

Дослідники неодноразово вже вказували на те, що в словниках синтаксичні норми відображені лише принагідно. Наприклад, особливості керування вказано здебільшого при дієсловах, а синтаксичні властивості іменних частин мови відображені слабо, синтаксичні позначки часто є неповними, подані непослідовно, внаслідок чого слова з однаковими синтаксичними властивостями часто мають різні синтаксичні характеристики.³ Але найважливіше, що вимагає з'ясування, – наскільки об'єктивними є відображені в словнику синтаксичні норми.

Як засвідчує "Список скорочень літературних джерел словника", його укладачі при доборі ілюстративного матеріалу керувалися передовсім ідеологічними міркуваннями. Маємо тут чимало перекладної літератури – праці класиків марксизму-ленінізму, різного роду партійні документи, домінантною рисою яких було "максимальне використання спільних з російською мовою мовних засобів, у тому числі й спільних синтаксичних конструкцій"⁴, твори О.Грибоедова, О.Пушкіна, В.Бєлінського, М.Чернишевського, М.Горького, В.Маяковського, М.Шолохова, перекладені з російської мови підручники, посібники і науково-популярні видання. Українську джерельну базу засвідчують твори, мовно-стильова якість яких не завжди висока. Ілюстративний матеріал насичений конструкціями, які копіюють керування співвідносних російських дієслів і нівелюють синтаксичну специфіку української мови. Порівняй: *День за днем і вона потроху опанувала тією премудрістю* (треба: **ту премудрість**) – (В.Речмедін – V, 702)⁵. *Він звик здавна радити кожному слову Гоголька і не зраджував цій звичці* (треба: **цю звичку**); *уважно вслухався в зміст написаного, милувався своїм молодим другом* (О.Полторацький – III, 696). *Магда зрозуміла, що над нею* (треба: **з неї**) *покепкували* (Ю.Збанацький). *Над Шмалієнком* (треба: **зі Шмалієнка**) *Цимбал завжди глузує* (І.Багмут – II, 87) та ін.

Свого часу Б.Антоненко-Давидович, порушивши питання про потребу спільної боротьби письменників і лінгвістів за високу культуру української мови, не без підстав критикував тих мовознавців, які виправдовувалися, що "письменники пишуть твори, а укладачі словників беруть із цих творів слова, записують їх у картотеку, потім переносять у словники"⁶. "Тут само собою виникає питання, – писав він, – а хто й коли змушував чи змушує укладачів безоглядно тягти до словників усякий непотріб? Та працівники, що записують до картотеки слова, – не збирачі утилю, яким байдуже, що збирати й як, аби збирати, а – науковці, яким рекомендується не тільки добре знати основні лексичні, синтаксичні й фразеологічні норми тої мови, над якою вони працюють, а й визначатися чуттям мови, вміти елементарно розрізняти, що в тому чи іншому тексті є природне, органічне для мови, а що – штучне або скальковане. Не можна-бо приглухуватому або й зовсім глухому доручати перевіряти нотний запис щойно проспіваної пісні!"⁷.

Низька мовна якість літературного джерела спотворює наші уявлення про характер синтаксичного ладу української мови. Влучно про це писав М.Рильський у своїй "Розмові про мову": "Синтакса наших письменників збивається раз у раз на просте калькування, механічне відтворення – слово по слову – російсь-

ких зворотів. Ми глибоко шануємо мову Пушкіна і Толстого, [...] але ж хіба це дає нам підставу заперечувати, що мова Шевченка і Лесі Українки має свій запах, свій колорит і що секрет того запаху й колориту полягає передовсім у синтаксі, у своєрідному комбінуванні, розкладі, керуванні, погодженні слів⁸. І наводив серед інших і такий приклад: "Сміятися *над* ким" теж звило собі тепленьке кубельце в наших письменстві, і хоча тут хтось би міг послатись на приклад Шевченка ("а *над* нею, молодую, поганець сміється"), але ж уся мовна і літературна практика промовляють за конструкцію "сміятися з кого"⁹.

Тлумачний словник української мови подає при дієсловах *сміятися, насміятися, посміятися, насміхатися, глумитися, знущатися, кепкувати, кпити* паралельні керовані форми – з *кого* і *над ким*, причому в одних випадках зазначено, що форма *над ким* уживається рідше або рідко, а в інших – обидві форми подано як рівноправні (порівн.: *насміхатися* – з *кого*, рідше *над ким*, але *глумитися* – з *кого, над ким*). Дехто з мовознавців поспішає зробити з цього відповідні висновки. Так, М.Кобилянська, аналізуючи особливості дієслівного керування, розглядає і сполучуваність дієслів глузування. Авторка стверджує, що в мові творів українських письменників першої половини ХІХ ст. надзвичайно поширеними є конструкції з прийменником з (74,1%), а структури з прийменником *над* займають незначне місце (15,8%). Далі дослідниця зауважує: „У сучасній українській літературній мові, як свідчить "Словник української мови", конструкції з + родовий та *над* + орудний відмінки є рівноправними. Тому можна зробити висновок, що для сучасної української літературної мови типовими є керування при дієсловах глузування як з родовим відмінком з прийменником з, так і з орудним з прийменником *над*"¹⁰. Але чи можна дані тлумачного словника беззастережно вважати фактом кодифікації синтаксичної норми, навіть якщо при цьому є посилання на мову авторитетного класика? Адже, як зазначав польський дослідник В. Дорошевський, "факту вживання якоїсь форми великим письменником ще не досить для визнання її зразковою"¹¹. Подібні думки висловлюють й інші вчені. "Було б помилкою, – наголошує Р.Гельгардт, – применшувати роль письменників у становленні мовних норм, але не можна вважати мовну практику художників слова позбавленою всяких недоліків і ставитися до лінгвістичних переконань письменників як до незаперечної догми [...]. Якість джерела може бути високою, проте ця обставина, як легко переконалися, ще не робить цю мовну форму ні загальноновживаною, ні універсально-зразковою в тих випадках, коли вона типова лише для одного різновиду мовної діяльності"¹².

У мовознавстві існує думка, що стосовно тлумачних словників "лексикографічний пуризм" не виправдовує себе, бо вони поєднують у собі завдання і нормативного, і об'єктивно-історичного опису лексики на великому часовому проміжку розвитку мови. Ця суперечність і є причиною того, що від тлумачних словників не можна вимагати категоричної кваліфікації "правильно" чи "неправильно" стосовно нинішньої норми, оскільки вони виступають скарбницею мови, в якій відображені як сучасні мовні факти, так і ті, що вживались в ній раніше¹³.

Якщо погодитися з тим, що тлумачний словник фіксує не тільки нормативну сполучуваність слів, а й відображає ті зв'язки між словами, що з позицій сучасної норми треба кваліфікувати як застарілі, не характерні для сучасного стану розвитку мови, то в інших типах словників, зокрема перекладних, потрібно відобразити тільки нормативну сполучуваність слів. На практиці спостерігається великий різнобій у нормативних рекомендаціях, що відображені в наших лексикографічних джерелах. На дані тлумачного словника орієнтуються укладачі інших словників, зокрема перекладних, орфографічних тощо. Внаслідок некритичного підходу до оцінки синтаксичних варіантів вони узаконюють і такі синтаксичні структури, які на сьогодні треба вважати ненормативними. Прикладів такої "кодифікації" можна знайти безліч. Наприклад, тритомний російсько-український словник рекомендує: **насмехаться** (над кем-чем) – *насміхатися, глузувати* (з кого-чого, *реже* над ким-чим); разг. *келкувати, кпитися* (з кого-чого, над ким-чим); *глумитися* (з кого-чого, *реже* над ким-чим); **смеяться** (над кем-чем) – *сміятися* (з кого-чого, *реже* над ким-чим); *келкувати, кпити, кпитися* (з кого-чого, над ким-чим); **болеть** (чем) – *хворіти* (на що, чим) і т. ін. Застереження укладачів словника про те, що вони "прагнули відбити [...] нові якості, вироблені українською мовою в радянський період свого розвитку"¹⁴, тільки засвідчує, що упродовж майже всього ХХ ст. розвиток української мови офіційно трактували лише в плані українсько-російських мовних зв'язків, причому російській мові було відведено роль "могутнього засобу збагачення" лексико-граматичної системи української мови. Не зрозуміло тільки, у яких ситуаціях перекладач може послуговуватися тим лексичним відповідником, що супроводжується рубрикою *реже*.

Якщо словник Д.Ганича та І.Олійника пропонував до російських конструкцій *ходить за грибами, учиться чому, обучаться чому* відповідники *ходити по гриби, учитися чого, навчатися чого*, то тритомний узаконював уже паралельні форми *ходити по гриби (за грибами); учитися чого, рідко чому, навчатися чого, рідко чому*.

Ще у "Словарі української мови" за редакцією Б.Грінченка при дієсловах *женити, женитися, оженився* вказано керовану форму – з *ким*¹⁵, і таку сполучуваність підтверджує наведений ілюстративний матеріал. Тільки таку керовану форму рекомендують словники І.Огієнка і Г.Голоскевича.¹⁶ Але тлумачний "Словник української мови" узаконює "*женитися на кому*, рідко з *ким*" і підтверджує таке вживання ілюстрацією з Т.Шевченка "*Не женися на багатій, Бо вижене з хати, Не женися на убогій, Бо не будеш спати*", хоча ще О.Курило зауважувала, що в Шевченка це "вплив російської складні".¹⁷ Аналогічно подано й керування дієслова *оженитися* – *на кому*, рідко з *ким*, тобто питомо українську форму знову супроводжує, як говорив Б.Антоненко-Давидович, ота "фатальна рубрика *рідко*".

Чужі впливи особливо небезпечні в царині синтаксису. Небажані запозичення, наприклад, у словниковому складі не руйнують глибинних основ мовного механізму, бо вони відбуваються немовби на поверхні мовної системи і згодом їх можна безболісно позбутися. Але всякі зміни в синтаксисі зачіпають

підвалини цілої мовної будівлі. Синтаксична структура, на відміну від лексичної, є постійною основою мови. Як влучно зауважував М.Гладкий, "яким би мінливим не був матеріал нашої поточної лексики, він є тільки потік, що біжить у певних берегах мовних синтаксичних норм, може, таких же тривких і довговічних, як річища великих водяних мас, що змінюються тільки на протязі геологічних періодів".¹⁸ Деформація синтаксичної системи з першого погляду менш помітна, зате наслідки її далеко глибші й шкідливіші, бо структура речення, зв'язки між словами, вся ота "мовна архітектура" становить ту "найважливішу основу кожної мови, що без неї зостається рабське копіювання з чужої мови".¹⁹

Наявність у словниках, які повинні стояти на сторожі літературної мови, zdeформованих структур переконує, що синтаксичні норми української мови потребують найпильнішого вивчення і системного впорядкування.

¹Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка. – М., 1981. – С. 164;
²Словник української мови : У 11 т. – К., 1970–1980. – Т. 1. – С. 5; ³Апресян Ю., Жолковский А., Мельничук И. Об одном способе изучения сочетаемости слов // Русск. язык в национ. шк. – 1969. – № 6. – С. 61–71; ⁴Багмут Й.А. Проблеме перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою. – К., 1968. – С. 289; ⁵Тут і далі римська цифра позначає том "Словника української мови", арабська – сторінку; ⁶Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – К. 1991. – С. 191; ⁷Там само. – С. 192; ⁸Рильський М. Як парость виноградної лози. – К., 1973. – С. 46; ⁹Там само. – С. 45; ¹⁰Кобилляньська М.Ф. Із спостережень над дієслівним керуванням // Укр. мов.-во. – К., 1975. – Вип. 3. – С. 44; ¹¹ // Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К., 1976. – С. 108; ¹²Гельгардт Р.Р. О языковой норме // Вопросы культуры речи. – М., 1961. – Вип. 3. – С. 28–31; ¹³Скворцов Л.И. Культура языка – достояние социалистической культуры. – М., 1981. – С. 166–168; ¹⁴Русско-украинский словарь : У 3 т. – К., 1980–1981. – Т. 1. – С. XVII; ¹⁵ // Словарь української мови / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Б.Грінченко. – К., 1909. – Т. III. – С. 44; ¹⁶ // Огієнко І. Український стилістичний словник. – Львів, 1924; ¹⁷Голоскевич Г. Правописний словник. – Нью-Йорк, 1962; ¹⁸Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – Краків: Львів, 1942. – С. 81; ¹⁹Гладкий М. Мова сучасного українського письменства // Життя й революція. – 1929. – Кн. 1. – С. 159; ²⁰Гладкий М. Синтаксис нашої газетної мови // Червона преса. – 1927. – № 8–9. – С. 60.

ВЕСЕЛЕ МОВОЗНАВСТВО

*Ірина Антіпова,
 // курс, літературна творчість*

ПЛАНЕТА МОРФЕМ

Містом ідуть люди, люди-літери, люди-морфемі, люди-слова. Вони метушаться, переповзають з місця на місце, збираються в родини-слова, в компанії-речення, в натовпи-тексти, і все це тільки для того, щоб хтось десь там, зазираючи в нашу книгу-планету, зміг прочитати... я не знаю, що.

Я знаю, що люди-літери загубили душу, а люди-морфемі не можуть існувати самі. Вони колись так щедро роздавали власну сутність, що забули, яка вона насправді. І вони звикли змінювати її, підлаштовуючи під тих, хто поряд. Вони горді з того, що мають уламок душі, вони зверхньо дивляться на людей-літер, вони люблять підпорядковувати їх собі. Вони люблять називати себе